

ՀՏԴ՝ 82-9

DOI: 10.52971/18294316-2022.25.1-61

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՇԽԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Գևորգ Այվազյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ տիրացու, սաղմոս, պատիժ, Գյումրի, ծեծ, հրամայել, Մք
Աստվածածին եկեղեցի, խանութ, կտակարան:

Սույն հրապարակման մեջ առաջին անգամ ներկայացվում է ալեքսանդրի բանասեր, մանկավարժ Կարապետ Կոստանյանցի (1849-1920) «Մանկութեանս Գիւմրին» անտիպ հուշագրությունից ընդարձակ մի բաժին: Դրանում հեղինակը վարպետորեն վեր է հանում XIX դարի կեսերի Գյումրու և ընդհանուր առմամբ, տվյալ ժամանակաշրջանի հայկական կրթական միջավայրի թերությունները: Նրա հետահայաց ակնարկներն ընթերցողին ստիպում են խորամուխ լինել ազգային դպրոցների գործերի մեջ և հեռուն տանող ընդհանրացումներ կատարել:

Նոթագրության նշված հատվածն ընտրվել է 1860-80-ականների մշակութային զարթոնքի գործիչների՝ հայ կյանքը բարեփոխելու ջանքերը երիցս արժևորելու նպատակով: Արխիվային նյութն այդ իմաստով լիարժեք և պարունակային ընկալման հնարավորություն է ընձեռում:

Նախաբան. Պատմության ցանկացած դրվագի բազմակողմանի և ամբողջական լուսաբանում կարոտ է ապրված ժամանակը կերտողների թողած ինքնակենսագրական անաչառ տեքստերի: XIX դարի երկրորդ կեսը և XX դարի սկիզբը, բարեբախտաբար, հայոց պատմության և հայ գրականության հետազոտողներին պարզել են հոգեբանական ելևէջների և անմիջական տպավորությունների միջև ճոճորվող նմանատիպ սկզբնաղբյուրներից օգտվելու «հաճույքը»:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքի սոցիալ-կրթական և մշակութային պատմության ուսումնասիրությունը մեծապես թերի կլիներ, եթե դրա հիմքում դրված չլինեին Ղազարոս Աղայանցի, Գրիգոր Խալաթյանցի, Հովհաննես Տեր-Միրաքյանցի, Գարեգին Լևոնյանի, Նիկողայոս Նիկողոսյանի, Մնացական Թամրազյանի, Սուքիաս Զահրիյանի (Խայթաթ), Պետրոս Մոճոռյանի և ուրիշների հուշերը: Այդ շարքը գալիս են լրացնելու արմատներով դարսեցի, բայց Ալեքսանդրապոլում ծնված Կարապետ Կոստանյանցի՝ իրենց մեջ ահռելի գիտուժ պարունակող գրական-բանասիրական աշխատանքները¹:

«Մանկութեանս Գիւմրին» ձեռագիր հուշագրութեան (69 էջ) հեղինակը Ալեքսանդրապոլում իր հոգևոր-հասարակական գործունեությամբ հայտնի Հովսեփ քահանա Կոստանյանցի որդին է, քաղաքի նշանավոր հոգևորականներից մեկի՝ Պետրոս քահանա Կոստանյանցի թոռը: Տեղի դպրոցն ավարտելուց հետո 1865-1870 թթ. սովորել է Թիֆլիսի գիմնազիայում, 1870-1878 թթ.՝ Ս. Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետում: 1875-1876 թթ. ուսումը կատարելագործելու հնարավորություն է ունեցել Գերմանիայում: 1878-1905 թթ. աշխատել է Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում, 1891-1894թթ. եղել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի, իսկ 1911-1920թթ.՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի տեսուչը:

Մանկավարժական գործունեության մեջ թրծված, մանկավարժական գիտության անխոնջ մշակը իր կեսդարյա փորձառությամբ ժամանակակիցների հետ կիսել է ազգային դպրոցի հոգսերը և ուրախությունները: Նրա հուշագրությունն անցյալի պարզ ցուցադրություն է՝ գրված հայկական լուսավորականության շրջանի առաջադիմական գաղափարների ոգով: Զուգահեռներն ունի Ստեփանոս Նազարյանցի «Հյուսիսափայլ» ամսագրում տպագրված նյութերում: Դրանցում անխնա ծաղրի է ենթարկվում տգիտությունը. «... Իմ գիտցածէս տղին շատ կարդալն ալ զարար է. (մատով համարելով) մէկ մարդս գիտցաւ Հայնակ քերական, պզտի սաղմոս, մեծ սաղմոս, Կտակարան, Վարժութիւն մանկանց և Նարեկ. ան է որ խալֆայ եղաւ գնաց: Ռուսնակէն ալ գրել կարդալ, քիչ մը վարժվելու համար ալ ֆռանցուզնակ, լաթիննակ կալաճի գիտնայ, փօլքայ և քատռիլ խաղալ, աս խատարն ալ մանչերու համար. չէ նէ աղջիկներուն հիչ պէտք չէ. գրել կարդալ գիտցածներովը, մեմալ նայիս տանք տէյին կելլեն գիր կը գրին մարդուն մեկին, բանն ալ պուրթ կանին կը խալսին...»:²

Հրատարակման համար պատրաստել ենք հուշագրության «Ս. Աստուածածնի եկեղեցու տիրացուները» հատվածը (17-ից 32-րդ էջեր), որը տիրացու Մարտիրոսի դպրոցի օրինակով Ալեքսանդրապոլի առնվազն 8 մասնավոր կրթարանների պատմության շարադրանքն է:³ Ինքնակենսագրական մեծ պատումի մաս հանդիսացող նոթերում իրադարձությունները ծավալվում են 1850-ական թթ. Գյումրիում:

Կ. Կոստանյանցը ժանրի յուրահատկություններին հատուկ տեքստ է ստեղծել. սուբյեկտայնության ցածր մակարդակ, անմիջականություն, գործողություններին հնարավորինս քիչ միջամտություններ, տարբեր տարածական դիրքորոշումների համակ-

¹ Բեհրուդյանց Ս. -1960, էջ 50-56: Հարոյան., 2007, էջեր 219-225: Աղանյան Գ., -2020 թ.:

² Սուլթան-Շահ Ա. -1859, էջ 803:

³ Մանրամասն տես՝ Այվազյան Գ. -2020, էջեր 125-130:

ցում, լեզվական տարբեր ժամանակաձևերի կիրառում և այլն:⁴ Մեր կարծիքով, այն արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում հայկական դպրոցներում տիրող վիճակի, ուսուցման և դաստիարակության, պատժի ձևերի, կիրառվող դասագրքերի, երեխաների արտադասարանական զբաղմունքի, խաղերի, և այսպես ասած՝ «փողոցի» դերի մասին: Կարող է օգտակար լինել Ալեքսանդրապոլի տնտեսական պատմությամբ զբաղվող մասնագետներին, պատմամշակութային հուշարձանները քարտեզագրողներին: XIX դարի կեսերի արևելահայ քաղաքի տիպիկ պատկերներ են ստեղծել Գյումրու խոսվածքի գեղեցիկ նմուշներով միմյանց հետ հարաբերվող նրա կերտած Գաբո, Գալո և Շահպազ ամիների, Նազարեթ (Կոստանյանց) և Հարություն աղաների, Հակոբ աղբոր, Սալվինազի և, իհարկե, փոքրիկ Կարոյի անսահման սերն ու հարգանքը վայելող պապի՝ Պետրոս քահանայի կերպարները:

Հուշերի բնօրինակը պահվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի Կ. Կոստանյանի ֆոնդում:⁵ Հրապարակման մեջ պահպանված է հեղինակի ուղղագրությունը: Փակագծերի ծանոթագրությունները ևս հեղինակային են: Մեզ չի հաջողվել պարզել հիշողությունների գրության ժամանակի հանգամանքները: Դատելով բառապաշարից՝ հակված ենք մտածել, որ այն գրվել է 1910-ական թթ.: Հարագատ ենք մնացել բնօրինակի լեզվական և կետադրական իրողություններին:

«Բ. Ս. Աստուածածնի եկեղեցու տիրացուները.

Տիրացուների մեջ յայտնի էին տիրացու Մարտիրոս (յետոյ տեր Վրթանէս) տիր. հաճի⁶ Մարտիրոս (յետոյ հաճի տեր Մարտիրոս) տիր. Աղեքսան (յետոյ տեր Աղ. Ամատունեաց) տիր. Խաչատուր սովորաբար Քեալաշողլի կոչուած (յետոյ տեր Խաչատուր) տիր. Աւետիք (յետոյ սարկաւազ) տիր. Յարութիւն սովոր. էշաքճի⁷ կոչուած և այլն: Սոքա բոլորն էլ պահում էին մասնաւոր վարժարաններ և սոցա մօտ էին սովորում Գիւմրուայ տղաներն առաջին գրագիտութիւնը: Տիրացու Մարտիրոսի վարժատունն էր մի սենեակ երկու լուսամտով, որոնք ունէին շրջանակ և ապակիներ, կային այդ սենեակում խիտ իրար մոտ շարուած դպրոցական երկար նստարաններ (սովորական), որոնց իւրաքանչիւրի վերայ տեղաւորուած էին բաւական խիտ 8 - 10 հոգի դասաւորուած ըստ գիտութեան: Այն ժամանակ գիտութեան աստիճանները չափուում էին այն գրքով կամ ձեռնարկով, որով ուսանում էին այսպէս՝ 1. տախտակ, 2. հեգերէն կամ քերեկան (այլբենարան) 3. պգտի Սաղմոս,⁸ 4. վենձ (մեձ) Սաղմոս, 5. կտակարան 6. Յիսուս որդի, 7. Նարեկ: Նարեկից յետոյ սովորում էին քերականութիւն, բայց տիր. Մարտիրոսի մոտ այդ բարձրագոյն շրջանը չկար և ոչ մի տիրացուի վարժարանում չկար այդ: Յիշում եմ տերտեր պապս առաջին անգամ ինձ վարժատուն տուեց այն ժամանակ երբ ես տանն արդէն տախտակը պրծել էի. տախտակ (պնակիտ) ասածդ քառակուսի փոքր տախտա-

⁴ Չարոյան Է. -2014, էջ 30-41:

⁵ ԳԱԱՄ -Կ.Կոստանյանի ֆոնդ, վավերագիր 5:

⁶ Հաջի՝ Մեքքա ուխտի գնացած մահմեդական: Մահտեսի՝ Երուսաղեմ ուխտի գնացած քրիստոնյա:

⁷ Eşek (թուրք.)՝ էշ, ավանակ:

⁸ Աստվածաշնչի մի մասը՝ կրոնական քնարերգական հատվածների ու աղոթքների ժողովածուն: Սաղմոսների ժողովածուն որպես ուսումնական ձեռնարկ ընթերցանության համար:

կի կտոր է առանձին կոթով նոյն տախտակից հանած, և ունէր այս ձևը.⁹ Երկու երկու էլ մաքուր յղկած էր և երկու երեսին էլ մաքուր սպիտակ թուղթ կպցրած շրէշով¹⁰ իւրաքանչիւր երեսի վերայ նախ մաքուր բարակ տողեր էին գծում և այդ տողերի վերայ Հայոց բոլորագրով (որն այն ժամանակ ասում էր պասմագիր - տպագիր) գրուած էր նախ առաջին երեսի ճակատին՝ «Խաչ օգնեա ինձ» ապա երկրորդ տողից սկսած ամբողջ այբբենը կարգով, յետոյ «Աստուած իմ», ապա աա բբ (այբայբ բենբեն) մինչև վերջն յետոյ միւս երեսին «աճճո, բիմ» (այբբէճէճա, բենինինենսէ) և այլն մինչև վերջը: Ինչ էր համոզել տէրտէր պապիս որ ինձ վարժատուն տայ չգիտեմ, իբրև տան մէջ միակ մանչ տղայ և իւր անդրանիկ թոռը նա ինձ շատ գուրգուրում էր և համարեա ծնկան վրայ էր պահում միշտ. դժուարանում էր հեռու տեղ տալ և որպէսզի մեր տունն Ս.Աստուածածնի ժամին մոտիկ տեղ լինի. նա յառաջ տարաւ ինձ տիրացու Բարսեղի մոտ (յետոյ տէր Մովսէս) տիրացու Բարսեղի վարժատունը մի քառակուսի յարկ էր, որի լոյսը կտորից էր ընկնում, գետինն հող էր, առաստաղը գերաններ (դառնաւուջ) պատերն առանց ծեփի. գետնին այստեղ այնտեղ փռուած էին կարպետի կտորտանք, թաղիք, իսկ տոռն դէմը պատի առաջ մի ցածիկ աթոռակ կար, այդ վարժապետի սեղանն էր, վրէն դրուած էր մի հաստ քանոն և երկու ձողկիչ (բարակ ճիպոտներ) տիրացու Բարսեղն իւր դէմքով դժնահայեաց, թուխ խոշոր գանգուրն ուսերին թափուած աշխարհականի տեղական հագուստով աննպաստ տպաւորութիւն արաւ ինձ վերայ. առաւօտեան ժամից յետոյ էր տէրտէր պապս ուղղակի ձեռքիցս բռնած ինձ եկեղեցուց տարաւ նորա մոտ երևի փորձելու համար. երբ մտանք «վարժատուն» և ես տեսայ խոշոր խոշոր և կասկածելի դէմքեր փողոցում չարութիւն անող տղաների, որոնք վարժատան աշակերտներն էին, տէրտէր պապիս վերաբերուի փէշի տակ ծածկուեցայ երկիւղից. չգիտեմ ինչ խօսաւ նա տիրացու Բարսեղի հետ, նա եկաւ մօտեցաւ ժպտալից և ուզեց ձեռքիցս բռնել և տանել իւր մօտ նստեցնել, ես չհամբերեցի լաց եղայ և մի ակնթարթում ձեռքից պոկ եկայ և փախաւ դէպի մեր տուն, որ հեռու չէր, տանը լալիս էի և ոչ ոք չէր հասկանում ինչու մինչև եկաւ տէրտէր պապս, ինձ գրկեց դրեց ծնկանն և սկսեց փայփայել ու հանգստացնել. նորա գրկում ես քնել եմ, և այդպէս մոռացութեան մէջ էի: Յիշում եմ երբ աչքս բացի տէրտէր պապս արդէն իւր ճաշն էր ուտում (այն ժամանակ գիւմրեցիք կորեկիացը 12 ժամին էին ուտում), նա մօտեցաւ ինձ դարձեալ շոյեց ու փայփայեց ինչոր չոր մրգեր տուեց, բայց ոչ մի խօսք չարաւ առաւօտուայ դէպքի մասին: Երկ օր յետոյ մեր փեսայ տիրացու Յովհաննէսին (հորաքրոջս մարդն էր, գրավաճառ) պատուիրեց, որ մի լաւ «նշխուն» քերեկան բերէ. երբ այդ գիրքը բերին, նա ցոյց տուեց ինձ գովեց գրքի սիրունութիւնը գրքի շապիկն յիրաւի պայծառ կարմիր փայլուն թուղթ էր զարդարուն շերտերով. մէջն առաջին երեսին պատկեր կար, միւս երեսին զարդարանքներ, երեկոյին ինձ յետը տարաւ ժամ, Ս.Աստուածածնի խորանը մոմ վառեց պատկերի առաջ և գիրքը դրեց ս. պատկերի տակ սեղանի վերայ (Այսպէս էր սովորութիւնը, որ ինչ նոր գիրք որ տղան փոխելու լինէր պէտք է այդ գիրքը նախ և յառաջ մի երկ օր դրուած լինէր ս. պատկերի առաջ որ շնորհալի լինի տղան): Աշնան մի առաւօտ էր տէրտէր պապս կախեց վզիցս «չանթէն»

⁹ Նկարված է բռնակով քառակուսի տախտակ:

¹⁰ Շուշանագիների ընտանիքին պատկանող կոճղարմատավոր բույսից պատրաստվող սոսինձ:

(չանթայ այն պարկն է, որ աշակերտը պարտաւոր էր ունենալ գրքերի ու տետրակների համար) նորա մէջ դրեց «քերեկանը» և ձեռքից բռնած ճամբայ ելաւ տանից դէպի տիրացու Մարտիրոսի վարժատունը, որը թէն մեր փողոցի վերայ էր, բայց բաւական հեռու էր մեր տանից: Տիրացու Մարտիրոսի մօտ արդէն կարդում էին մեր ազգականներից Զուրաբ և Համբարձում Կոստանեանց եղբայրներն և ուրիշներն, այդ աւելի խրախուսել էր տէրտէր պապիս ինձ այնպէս տեղ տալու, որ մենակ չլինեմ: Տիրացու Մարտիրոսի վարժատան վերնի նկարագիրն արդէն ցոյց է տալիս, որ սա նման չէր տիրացու Բարսեղի անպաճոյճ և գռեհիկ յարկին: Չեմ իմանում ինչ կատարուեցաւ, բայց ես չդժուարացայ մնալ այնտեղ և տէրտէր պապս էր որ գլուխս շփեց, տիրացուին ջերմ պատուէրներ տուեց լաւ նայել «ձագիս», տիրացուն «ծառայ եմ աջիդ» ասաց ու խորին ակնածութեամբ խոստման նշաններ անելով նորահարսի նման խոնարհեցաւ աջն համբուրեց և ճանապարհի դրեց մինչև դրսի դուռը. այդ միջոցին մի մեծ տղայ ձաղկիչը ձեռին գնում գալիս էր ու արտասանում «եղբայրներ կարդացէք վե՛լ օր չըկարդայ թող հրամէ ատեան» ես այդ խօսքերը չէի հասկանում. երբ որ տիրացուն եկաւ և իւր բարձր աթոռին բազմեցաւ ու հրամայեց այն մեծ տղային, որ ինձ իմ տեղս ցոյց տայ, այդ ժամանակ Համբարձումն ինձ ասաց «խալֆէն ետիկէ». խալֆայ ասածդ աւագ աշակերտներից մէկն էր, որին վարժապետն ընտրում էր իբրև իրեն օգնական, որ դասարանի մէջ կարգ պահէ և իւր կարգադրութիւնները գործ դնէ. Շուտով տեսարանը փոխուեցաւ. խալֆէն ինչ որ զեկուցում արաւ վարժապետին, յանկարծ ատենում երևցաւ մի տղայ, խեղճ ու կրակ մի բան, հրաման ելաւ որ խալֆէն նորան չափեցնէ մի փոքր յետոյ մի այլ տղայ կանչուեցաւ ատեան հրաման ելաւ որ խալֆէն նորան հինգ թաթ գարնէ. թաթ ասածդ տափակ քանոն է բաւական հաստ մէկ ծայրը թաթածն լայն. յանցաւոր տղան իւր թաթը պարզեց ու խալֆայից ստացաւ փայտէ թաթի մի հարուած, միւս թաթը ևս պարզեց և ստացաւ միւս հարուածն, և այսպէս հինգ. տղան լալով մղկտալով առանց ձայն ծպտուն հանելու գնաց նստաւ տեղը, նորից հնչեց. «Եղբայրներ. կարդացէք, վե՛լ որ չըկարդայ թող հրամէ ատեան». և կարդում էին. պետք էր ներկայ լինել և լսել թէ ինչ է նշանակում տիրացու Մարտիրոսի վարժատան մէջ այդ կարդալը. բոլոր աշակերտներն միաժամանակ թէն ոչ բարձրաձայն բայց ամենին լսելի կերպով միաձայն կարդում են, որը Նարեկ, որը Յիսուս որդի, որը կտակարան, որը Մաղմոս որը քերեկան և որը տախտակ: Այսպէս երբ դուք լսում էք մի կողմից «խաչ օգնեա ինձ», միւս կողմից մի ուրիշ խումբ արտասանում է «Ձայն հառաչանաց հեծութիւն սրտի ողբոց աղաղակի» երկրորդ կողմից լսում էք «զբանն առաջին գոր արարի և վասն ամենայնի» չորրորդ կողմից «երանեալ է այր որ ոչ զընայ ի խորհուրդը ամբարըշտաց, ի ճանապարհի մեղաւորաց» ժխոր և անտանելի ժխոր, միաձայն, միաշէշտ խառնիխուռն վայրենի ձայներ, միևնոյն ժամանակ կատարեալ թութակային պատկեր, դէմքերի վերայ ապշութիւն կամ թախիծ, գիտակցութեան ոչ մի նշո՛յլ... Այն ինչ այդ ամենն ամենայն կարգապահութեամբ անխափան շարունակւում էր, տիրացու Մարտիրոսը հոգեկան կատարեալ գմայլանքի մէջ հրաւիրեց ինձ իւր բարձր աթոռի մոտ, ցոյց տուեց ինձ քերեկանը, փորձեց թէ գրերը ճանաչում եմ, գովեց որ հարցերին պատասխան տուի և ինձ նոր դաս տուեց «այբաշաւաշ, խէ այբ, խաաշխա» և այլն կարդալ «աշխատողականաց» խօսքը ես սկիզբը դժուարանում էի, յետոյ ինձ

խրախուսեց ասաց «շուտով քերեկանը կը պրծիս Պզտի Մաղմոս կը կարդաս» և դրկեց տեղն: Դուրս եկան դաս պատասխանելու ուրիշները. վարժապետն հարցնում և նոր դաս էր տալիս ամէն մէկին. մի մեծ տղայ դասը չգիտէր նորան «առանց կորեկհացի կըմնաս» ասաց. մի ուրիշ տղայ ոչ միայն դասը չգիտէր, այլ և միւս տղայի մօրն էր քրֆել (հայհոյել) և նորան էլ բռունցքով զարկել էր. վարժապետն հրամայեց նորան ատեան կանչել և հրապարակ եկաւ մի նոր գործիք որին փալախայ էին ասում. այդ գործիքը մոտ երկու կանգուն երկար կլօր հաստ փայտ էր, վրէն երկու ծայրից մի թոկ կապած տղային պարկեցուցին գետնին ներբանները մերկացուցին, երկու ոտն անցուցին թոկն և ուրեցին այնքան, որ ոտներն ամուր իրար կապուած փակուեցան փայտի և պարանի մէջ և շարժուել չէին կարող. երկու ձաղկիչ ձեռքերին երկու տղայ վարժապետի հրամանով ամենայն բարեխղճամ խփում էին խփում տղայի մերկ ներբաններին, տղան լալիս գոռում, ճշում «մեղայ Աստծու, վարժապետ ոտքդ պակնեմ բաշխէ» գոռում էր նա, բայց հարուածները դեռ շարունակուում էին, շատերս վախեցանք, սկսեցինք լալ աղիողորմ արտասուել, իսկ վարժապետն իւր բարձր աթոռին բազմած անշարժ նայում է ու կարծէս գոհ է իւր անագորոյն դատաստանից, տղայի ճիչն աշխարհ էր բռնել, երևի դրսի անցուդարձ անողները լսում էին, յանկարծ դուռը բացուեցաւ և մի պառաւ կին ներս եկաւ ու յանդիմանական ձայնով կանչեց վարժապետին «տիրացու ի՞նչ կէնես, մարդ կապանես, Աստուած ունիս բաշխէ հերիք է». դահիճները կանգ առան տիրացուն ասաց «աղօթքի ելէք», բոլորը ոտքի կանգնեցան, այն խեղճ տղան միայն լալիս մղկտում էր և անկարող եղաւ կանգնել, նորից տեղն ու տեղը վար ընկաւ, ինչոր աղօթքի նման մի բան ասացին և ամէնքն արձակուեցան ցորեկհացի գնալու խեղճ տղան մնաց այնպէս ընկած և տիրացուն մօտեցաւ ինչոր կարգադրութիւն անելու վարժատան դռնից դուրս գալուս պէս կարծես վանդակից ազատուած թռչուն լինէի, մինչև մեր տունը մէկ շնչով վազեցի, չանթես մի կողմ քցեցի, բերանքսիվար ընկայ տախտին և լացի. տէրտէր պապս արդէն ճաշ կերել պարկել էր. տնեցիք մօտեցան ուզեցին բան հասկանալ, ես ձեռով ոտով նոցա քշում էի ինձանից, և այդպէս ընկած քնել մնացել էի մինչև իրիկուն. յիշում եմ, որ այնուհետև ինչոր բժիշկ էր գալիս, դեղ էին տալիս չէի ուզում ընդունել ու շարունակ լալիս էի. Քանի՞ օր տնեց հիւանդութիւնս, չգիտեմ, բայց յիշում եմ, որ առողջանալուս օրերում տէրտէր պապս կողքիցս չէր հեռանում, և շարունակ ասում էր «անաստուածները մանչուս լեղին պատռել են». ես չէի հասկանում և կարծում էի թէ ինձ մօտ մի բան պատռուել է, շարունակ փորս էին տրորում, տաք բաներ էին կապում և շուտ շուտ բոյախանայ էին դրկում (ներկարարի մօտ) մի պառաւ գալիս էր գօտիկով վախս էր չափում, և ուրիշ այսպիսի ինձ համար անհասկանալի բաներ էին անում: Այդ ժամանակից ամաչկոտութիւնն և վախն ինձ պաշարել էր ամէն բանի մէջ: Թէպէտ ես սկսեցի շարունակել այլ ևս մի քանի շաբաթ տիրացու Մարտիրոսի վարժատունը, բայց ակամայ և միշտ վախով խելով: Մի հանգամանք առիթ տուեց ինձ կամակորուել և չգնալ նորա մոտ: Դէպի ինձ տիրացու Մարտիրոսը միշտ բարեհաճ էր և երբ ուզէի, աւելի շուտ էր արձակում տուն գնալու: Այդ պայմանների մէջ ես պզտի Մաղմոսն աւարտեցի և սկսել էի մեծ Մաղմոսը, երբ աշակերտների մէջ տարածուեցաւ խալֆայի այն կարգադրութիւնը, թէ ով որ քսուի Զուրաբ և Համբարձում Կոստանեանցներին պիտի պատժուի: Թէ ինչ էին

այն երկու եղբայրները որոնց համար այդպես արգելք էր դրում ես չէի կարող հասկանալ: Նոքա մեզ ազգական էին, տներս իրարու մօտ էր, մենք իրար մօտ գնում գալիս էինք. բայց մեր և նոցա դրութեան մէջ մեծ զանազանութիւն կար. նոցա հայրը Նազարէթ աղան «Մոսկոֆու կուպեց» էր: Ամենալաւ խանութը նորանն էր և ասում էր «կուպեցի թութան» գտնում էր այժմեան Ալեքսանդրովկա¹¹ և Պուշկինսկայա¹² փողոցների այն անկիւնում, որ ընկնում է Տիգրանեանց Սարգիս աղայի տան դէմը Աղեքսանդրեան փողոցի կողմից: Այդ կուպեցի թութանը շատերի հետաքրքրութեան կենտրոնն էր, մանաւանդ երեխաների. այժմեան պայմաններում մարդու ծիծաղը պիտի շարժէր այդ վաճառատունը, որի մէջ ամէն բան կար և ամէն բան էլ մանր ու կարծէս անարժէք էին բայց թանգ գներով տարածում էին. գլխաւորապէս յիշում եմ խաղալիքները՝ ձի, նապաստակ, արջ, բզզաններ, խամաջուկներ որոնք կամ «մաթուշքայ» էին ասում և կամ «կուպեցի խանջուկ». սոքա հագած կապած զուգած զարդարուած մեծ ու փոքր տիկիներ էին, շատ նման այն ժամանակ մեր Գիւմրիում հազիւհազ փողոցում երևցող ռուս պաշտօնեաների տիկիներին, որոնք նյոնպէս մաթուշկայ էին կոչւում. և որովհետև նոքա երեկոները բաց էին երևում փողոցում, այդ պատճառով գիւմրեցիք, երբ ուզում էին մէկի կնոջ անպարկէշտութիւնը կամ համարձակութիւնը յանդիմանել ասում էին. «գրօղմ երեսին մաթուշկայ է» (матышка): Բայց Նազարէթ աղայի վաճառատան մաթուշկաները մանաւանդ այնպիսիները որոնք մեծ չափ ունէին, շատ երկար ու երկար կանգնած մնում էին նորա լուսամուտների ապակու յետնն և դրսից հրապուրում էին մտիկ տուող երեխաներին և անցորդներին, երևի, թէ բացի ռուս ծառայողներից ոչ մի ընտանիք էլ պահանջ չէր զգում գնելու: Իսկ վաճառատան միւս հագուագիւտ ապրանքներն երևի գնում էին. գլխաւոր տեղը բռնում էին պատկերազարդ թղթերով պատած շաքարեղէնները «պատկերքով կանփէթ» մեծ ու փոքր դիրքերով զանազան արկղներում լուսամուտի ապակու յետնը շարուած. նոքա իրենց խայտաճամուկ նկարներով ու ոսկէթել տուփերով աւելի էին հրապուրում և պէտք է մատչելի էլ լինէին որովհետև հատով էլ էին վաճառում և երեխաների համար ցանկալի ընծաներ էին նոր տարու օրը: Թղթով կանֆետներից ոչ պակաս գեղեցիկ ու հրապուրիչ էին առանձին տուփերի մէջ ապակու տակ ճաշակով դարսած այն շաքարեղէնները, որոնք մեծ մասով վարդագոյն և սպիտակ էին և զանազան ձևեր ունէին, գլխաւորապէս վարդի ձև և կոչւում էին վարդաշաքար կամ գիւլշաքար: Դոքա հատով չէին ծախում այլ ոչ տփով և համարում էին աւելի ազիզ ընծայ նշանած աղջիկների և նորահարսների համար: Վերջապէս՝ Նազարէթ Կոստանեանցի խանութն յիսնական թուականների Գիւմրուայ հետաքրքիր տեղերից մէկն էր, ուր մտնում էին սպաներ, մաթուշկաներ, աստիճանաւորներ, և գնում էին ամէն delicatessen և galanterie: Նորա երկու որդիք, Ջուրապ և Համբարձում, մէկը միւսից երկու տարով մեծ էին, երկուսն էլ բարետես և զուարթ երեխաներ, համեմատաբար լաւ պահուած և կարծէս աւելի առանձնարարած միւս երեխաների շրջանից: Միւս երեխաները. մի թէ կարելի է ճիշտ բնորոշել այ ժամանակուայ միւս երեխաների շրջանը Գիւմրուայ մէջ: *Երևակայեցէք մի խաժամուժ մանր մարդուկների, որոնց մէջ մանուկները*

¹¹ Արովյան փողոց:

¹² Գայի փողոց:

կամ մանկահասակները զոհեր էին իսկ աւելի մեծերը բռնակալներ և կեղեքիչներ (ընդգծումը-Գ.Ա.):¹³ Այս երկրորդ խմբի մէջ, թէև աշակերտ բայց կային խոշոր խոշոր երիտասարդներ, անկիրթ, վայրենի և անբարոյական: Այդպիսիներին այն ժամանակ սալախանայ¹⁴ էին ասում. «սալախանայ տղայք» կային որ արդէն կատարելագործուած էին, այսինքն վարժատունն անցել պրծել էին կամ անընդունակութեան կամ չարութեան կամ հասակի շատ մեծութեան պատճառով տուրսն էին, բայց դեռ ունէին ընկերներ վարժատան մէջ. այս վերջիններս չկատարելագործուած սալախանայէն էին, որոնք դրսի հետ յարաբերութիւնը չէին կարող խզել իսկ ներսը վարժատան մէջ ծածուկ որսում էին իրենց նոր ընկերներ: Ի՞նչ էր նոքա բանն ու գործը. քիչ ուսանել կամ ամեննին չուսանել բայց ջանալ մի կողմից խաբել վարժապետին և ծնողին, միւս կողմից ժամանակ վատակել խաղերի և ծածուկ չարութիւնների համար: Երբ նոքա բռնուում էին, ամենից շատ նոքա էին տուժում. վարժապետը ծեծում էր նոցա խալֆայի ձեռքով, և երբեմն անձամբ և ի՞նչ ծեծ տանջանք ու անտանելի հարուածներ էին քիթ բերան, գլուխ, թիկունք, ոտք ձեռք ամէն ինչ այդ սոսկալի ծեծի տակ էին: Ուսանք ծեծի ազդեցութեան տակ, իհարկէ վախենալով առժամանակ զգուշանում էին, բայց այնպիսիները կային որոնց ծեծը կարծես աւելի խրախուսում էր խիզախելու և օրուայ մէջ մի քանի անգամ էին ճաշակում ձաղկիչի դառնութիւնները: Այդ րօպէներին վարժատունը դառնում էր դահճատուն. մենք փոքր երեխաներս սարսափից լաց ու գառնագոչում էինք բարձրացնում, և մեր արտասուքներն էին որ վարժապետին ստիպում էին երբեմն մեզ աւելի վաղ տուն արձակել: Ծեծուող տղան անզեղջ կերպով երբեմն աղաղակում ու հայիտում էր վարժապետին և արտասանում փողոցային խօսքեր, որոնք աւելի գրգռում էին վարժապետին և խստացում հարուածները. երբեմն վերջիններիս ծանրութեան տակ տղան աղաչանք պաղատանք խոստումներ մեղաներ փախչելու փորձեր խալֆային քացով կամ բռունցքով զարնելու ձևեր էր անում և այլն: *Ինչնիցէ, այդ դժոխք էր որ դարձնում էր այդպիսի տղային մի դժոխային ոգի կատաղած անբարոյականացած և միանգամայն անզգամ մարդ:* Ազատուելով հարուածների ճանկից նա պետք էր համարում ինքն իրեն համար մի զոհ որոնել և այդ զոհն աւելի թոյլ ընկերներն էին. նա ընկնում էր նոցա յետևից, ահաբեկում պաշարում և ստիպում էր յաճախ անտանելի ստորութեան էթէ ոչ նա նորան ծեծում ջարդում էր աւելի շատ քան ինչոր վարժապետն էր ծեծել իրեն: Այս հանգամանքն այնքան պարզ էր, որ ծնողներն և վարժապետն ստիպուած էին այդպիսի թոյլ և փոքր երեխաներին անջատել և առանձին հսկողութեան տակ դնել: Ով որ տանը ծառայ ունէր այն ժամանակուայ Գիւմրիում այդ բանն էլ շատ հազուադիւտ էր ծառան գալիս էր փոքրիկի յետևից և տանում էր տուն, կամ տանից վարժատուն բերում էին նորան մեծերը: Ով որ տանն ծառայ չուներ կամ մեծերն հոգ չէին տանում, վայ այն երեխային. նա ստիպուած էր դիմել մի ուրիշի հովանաւորութեանը որն այնքան վտանգաւոր չէր երևում, երբեմն վարժապետը փոքրերին յանձնում էր խալֆաներից մէկին, որ նոքա նոցա խումբ խումբ առաջնորդէն և անցնեն վտանգաւոր տեղերից. իսկ այդ վտանգաւոր տեղերը ով կարող էր իմանալ. այն ժամանակուայ Գիւմրիին իւր ցածիկ հողակտուր տներով և դատարկ գրե-

¹³ Այսուհետ ընդծումները մեր են (-Գ.Ա.):

¹⁴ Դատարկաշրջիկ, փողոցային սրիկա, անկարգ վարքի տեր:

թե ամայի փողոցներով մի այնպիսի բան էր, որ մարդ մենակ անցնել միշտ վախենում էր. մեկ էլ տեսար մի հեռուոր կտուրից չար տղայի մեկը իւր բաւականութեան համար տարորինակ փորձեր էր անում. մանր քարեր հաւաքած կտուրի բարձրութիւնից նա այս ու այն անցորդին նշան էր բռնում և ահա քարը հասաւ մեկի ճակատին, միւսի աչքի երրորդի գլխին դռին, մէջքին, և այլն և շատ հազիւ ընկաւ գետին առանց նպատակին հասնելու: Մեղք չէ համարում երբ այդ նշանը բռնում էին ծանօթ չար տղային, որպէսզի նորան հրապուրեն ճանապարհը փոխել և վազել կտուր վրէժ առնելու կամ ոյժերը փոխադարձաբար չափելու: Եւ այդ լինում էր շատ յաճախ: Մեկ էլ տեսար մի ակնթարթում կարծես կախարդական գաւազանով թաղի երեխաները մտեցան մի տեղ և սկսուցաւ ընդհանուր մրցութիւն: Բանն հասնում էր մեծերի միջամտութեանը, մինչև որ գալիս ամենքն իւր երեխան գտնում էր, ականջից բռնած ապտակներ ու քացիներ տալով տանում էր նորան տուն: Երեխաների կեանքը վարժատնից դուրս նոցա իսկական կեանքն էր, որը տնում էր երկու ժամ: Իբրև թէ արձակուում էին 12 ժամին այն նպատակով, որ գնան ցորեկհացի՝ ճաշի և ապա ժամը 2ին վերադառնան վարժատուն: Ի՞նչ ցորեկհաց, ի՞նչ տուն. վանդակից դուրս պրծած թռչունի նման մեծ ու պտտիկ հէնց որ փոքր ինչ հեռանում էին վարժատնից, ամենքն մի կողմնակի ճանապարհ էին ընտրում տանից հեռանալու և դիտող աչքից ծածկուելու, որպէսզի մի որևէ կտուր բարձրանան խումբ խումբ և այնտեղ ճան խաղան՝ վեգ.¹⁵ այդ էր այն ժամանակուայ քիչ թէ շատ պարկեշտ երեխաների սպորտը: Բայց յաճախ ճանը փոխուում էր ուրիշ խմբական խաղերի որոնց ղեկավարը մեծ տղայք էին: Բազմատեսակ էին այդ խաղերը աչքախփուկ, պահմտնոց կամ պախմտնոց, գերի գերի, աթոտուրմայ, ըմբշամարտ (գիւլաշ), հիւսէին դուպպասի և այլն: Այս խմբական խաղերն յաճախ վերջանում էին կռուով, որի ֆինալն էր մուշտակոյիւր, մի թաղի տղայոց մինչև միւս թաղն էին հալածում և յաղթանակում: Այս վերջին սպորտին նուիրում էին երեկոյեան ժամից յետոյ, երբ համարեա բոլոր վարժապետների տղէք գալիս էին եկեղեցու (Ս. Աստուածածին) պատերի տակ ճան խաղալու և այնտեղից տուն ցրուելու ժամանակ տեղի էր ունենում իրար դնքսելու և մուշտով իրար հալածելու վայրենի բաւականութիւնը: Շատ երեխաներ տուն էին հասնում կամ քիթուբերան արնոտած կամ երեսը ճանկոտած մեծ մասով շորերը փոշոտած և ցեխոտած և վրէն գլուխը պատտոտած փոխանակ իրիկնահացի այդպիսի երեխաները տան մէջ վայելում էին հոր կամ մօր ծեծ ու դմփոցը, որի ճնշման տակ սոված քուն էին մտնում առանց շորերն հանելու, որովհետև առանց այն էլ խիստ յոգնած էին լինում: Շատ ուշ, երբ ծնողք քնելու էին գնում, իրենց երեխային չկարողանալով խոր քնից զարթեցնել, մի կերպ հալաւն հանում և տեղն էին դնում: *Թէ կուզէք այն ժամանակուայ Գիւմրին իւր մատաղ սերունդին անգիտակցաբար ուժասպառ էր անում վարժատան և ընտանիքի մէջ, առանց տալու նոցա որևէ լաւ բան:* Միակ բանը՝ որ երեխաներն ունէին այդ ծածուկ կամ յայտնի վաստկած խաղի ժամերի ազատութիւնն էր, երբ նոքա իրենց մանկական եռանդի լիութեամբ վայելում էին հաճելի կեանք: *Միւս բոլոր ժամերն էին ստրկութեան կեղծիք կրաւորական հանգիստ, և յաճախ անմեղ տեղը կրած տանջանքներ:* Բարեբաղդաբար ես մեծանում էի տարբեր պայմանների մէջ. տանը միակ մանչ տղան էի

¹⁵ Կճղակաբաշխ կենդանիների ծնկան հողի ոսկորը, որով երեխաները խաղում են կոռ, կոճի, ճան:

անմիջական հարևանները չունեին արու գառակ ինձ ընկեր մօտիկ ազգականների մեջ կային այդպիսիները, բայց նոցա միշտ չէի տեսնում գլխաւոր բանն այն է, որ ես փոքրիկս ունէի ինձ մշտական և գրեթէ անբաժան ընկեր այդ իմ տէրտէր պապս էր. նա ինքն ինձ տանում էր վարժատուն, ինքն էլ գալիս էր տուն բերելու. եթէ ինքը չէր կարող, իւր անբաժան հաւատարիմ ժամկոչ¹⁶ Շահպազը (որին Շահպազ ամի էինք ասում) կատարում էր նոյն պարտականութիւններն ինձ թիկնապահ լինելու: Ինձ փայփայում էին ամէնքը. վարժատուն գնալիս և գալիս եթէ հետո Շահպազն էր ճանապարհին երեք չորս տեղ կայարաններ ունէի կամ ես էի մտնում կամ ինձ կանչում էին հետո մի բան խօսելու կամ ինձ հետ հանաքներ անելու. այդ պատահում էր վարժատնից վերադառնալիս: Առաջին կայարանս էր մամոնցս տանը. սա մօրս հէրանց տունն էր. ճանապարհից փոքր ինչ շեղուում էի մտնում էի կամ մի բան ասելու կամ անպէս տեսնելու մէկն ու մէկին. յաճախ իմ այդպիսի այցելութիւնս վերջանում էր նորանով, որ Շահպազին ուղարկում էին մենակ և ինձ պահում էին, ասելով թէ մենք կըբերենք: Երկրորդ կայարանս էր Գալօ ամու խանութը. սա պապիս եղբայրն էր. անուշ լիզու և գուարճալի մի ծերունի, որի խանութի դռնովն էի միշտ անցնում. հէնց որ ինձ նկատում էր, նա ինքը միականի էր «գա՛ռս, ձայնում էր, արի՛ նես, բան պիտիբ ըսիմ». ես հնազանդում էի որովհետև գիտէի որ մի անուշ բան էլ կըստանամ, բայց գլխաւորն է՝ Գալօ ամին և Շահպազ ամին երկուսն էլ գուարճախօս մի ծիծաղելի, բան կասէն իրարու: Մտնում մտտենում էի, ձեռքը պագում էի, եթէ խանութում ուրիշ մարդիկ կային, պատուիրում էր, որ նոցա ձեռն էլ պագիմ և ինձ տալիս էր մի երկու հատ շաքարլամայ շաքարեղէն է (ինքը վաճառում էր սուրճ, շաքար, շաքարլամայ և այլն) և արձակում: Մի անգամ Շահպազն ասում է. «Օրինա՛ճ, ամէն օր թոռիդ պատիւ կենես օրմ էլ ինձի էրա՛, ի՞նչ կէղնի: Ա՛յ, օդն՛ւլ,¹⁷ ասաց Գալօ ամին՝ իշտէ՛ քեզի վինձ պատիւ է, օր թոռիս հետ տեղ կերթաս»: «Հա՛ դուրբան էղնիմ էսպէս մանչուն, յամէն հեղի ինչոր կուտաս, ընձէլ մաս կը հանէ», ասաց Շահպազն և դուրս եկանք: Բայց նա ուղիղ չասաց. ես ինչոր ստանում էի տանում տալիս էի տէրտէր պապիս, որն և ինքն էր կարգադրում ամէն բան: *Երրորդ կայարանս Գաբօ ամու խանութը. սա հօրս մոտիկ ընկերներից էր, ասում էին աստար Գաբօ. ինքը միականի էր, բայց շատ գուրաճախօս և ուրախ մարդ. նրա խանութն էլ «կուպէցի» խանութ էր, բայց Նազարէթ աղի խանութի պէս ճոխ չէր. Գալօ ամու խանութից հեռու չէր, միայն շատ ընդարձակ էր և ամէն մի այն ժամանակուայ պատուաւոր նորահաս երիտասարդի համար մի ժողովարան էր. այդտեղ գալիս էին որոշ ժամերին հօրս մի քանի մտերիմ ընկերներն և բարեկամներն. երբեմն հայրս էլ, երբ դէռ աշխարհական էր և քաղաքական ծառայութեան մէջ, այդտեղ էր գտնուում: Հէնց որ մեզ դէմից նկատում էին, կամ Գաբօ ամին, կա՛մ ուրիշ մէկ բարեկամ ձայն էին տալիս «Կարօնի՛, Կարօնի՛». ես իսկոյն վագում էի և շատ ուրախ էի լինում որ ինձ այնտեղ կանչում էին: Սկսում էին հետո հանաքներ անել. մի անգամ Գաբօ ամին ասում է. «հա՛, ուստատան դաչա՛ն, էլի փախիրիս» (ուստատան դաչան ասում էին վարժատնից փախչողներին, նշանակում է՝ վար-*

¹⁶ Եկեղեցու սպասավոր, որի գլխավոր պարտականութիւնն է եկեղեցու զանգերը հնչեցնել ըստ պետքի և պատշաճի:

¹⁷ Օջմ (թուրք.)-որդի: Գործածվում է որպէս փաղաքշական բառ՝ բալա, բալիկ:

պետի մօտից փախչող): Շահպագն իմ տեղս պատասխանում էր, և ես կարմրում էի, որովհետև նա ասում էր, թե տղեն Ասծու գառն է, ի՞նչ փախնիլ, ինչ բան: Յընտա, Աստու գառն է կըսիս, յենօրն ընձի էնպէս կզմթից ու փախաւ, ասում է Գաբօ ամին: Տէ՛, տէ՛ ձենդ կտրէ՛ Գաբօ՛, մէջ մտաւ Յարութիւն աղէն, որ մի կողմ նստած էր էս աղա մանչու վրայ հէջ չիս կրնար խօսել: Մեղա՛յ Աստու, աղբէ՛ր, ես էլ գիտեմ օր էտպէս է ասաց Գաբօն և ինձ տուեց մի հատ փէնիլի կլոր մէջը ծակ շաքար, որը գիտէին որ ես շատ եմ սիրում: Ամաչում էի չէի ուզում վերցնել, Յարութիւն աղէն ասաց «առ, առ». ես նորան շատ հաւանում, հաւատում և հնազանդում էի. առայ շաքարն և ուզում էի դնել չանթիս մէջ, մէկ էլ տեսնեմ ներս եկաւ Յակոբ աղբէրը, որ նոյն խմբից էր, որ սորա հետ էին ֆերշիլ Գիրգորը և հայրս. նոքա դեռ դռան մէջ էին, Յակոբը վրայ պրծաւ, փարեցաւ փայփայեց ինձ և ձեռքիս շաքարը որ տեսաւ, ասում է, «էդ ի՞նչ է, տուր ես ճնճողուկ շինեմ» ես չհասկացայ և ուրախ էի, որ շաքարէ ճնճողուկ կունենամ, ուզում էի տալ. Շահպագ ամին ասում է «չտա՛ս կուտե՛» ես չհաւատացի, միամիտ տուի Յակոբին. միւսներն էլ հետաքրքիր նայում էին, երևի, գիտէին ինչ պիտի լինի, բայց ուզում էին տեսնել թէ ես ինչ կանեմ: Յակոբ աղբէրը շաքարն առաւ ձեռիցս, աջ դառուց, ձախ դառուց, վեր նայեց, վար նայեց, «ջանը՛մ, ասաց, էսիկ շատ պզտիկ է վա՛յ թէ ճնճողուկ չէղնի»: Ես ուզեցի իր ձեռքից քաշել և գնալ, նա ասում է. «չէ կէղնի, կեցիր, ահան տես» ասաց ու շաքարը բերանը քշեց: Ես հասկացայ, որ խաբուել եմ, ուզում էի լալ, հայրս գլուխս շփեց, Յարութիւն աղէն ասաց ամօթ քեզ Յակոբ, իսկ Գաբօն տուեց ինձ մէկի տեղն երկու փէնիլի, և ինձ ուրախ ուրախ ճանապարհ դրին: Եկանք տուն, տերտեր պապիս պատմեցի ամէն բան. նա բարկացաւ, թքեց մրեց Շահպագ ամուն, չհասկացայ ի՞նչու համար. յետոյ ինձ ասաց շաքարի մէկը Սալվինագին, մէկը քեզ տարէք, ուրիշներին էլ փայ էրէք: Սալվինագն իմ հորաքոյրս էր, բայց ինձանից 2 տարի մեծ լինելով իմ ամենալաւ խաղընկերս էր. նա իւր փէնրջին պահեց իսկ իմս կտրտեցինք և տան մէջ ամէնքին էլ բաժին հանեցինք: Պատահում էր, և աւելի յաճախ, որ ես ոչ մի կայարանում էլ չէի մնում, ուղղակի գալիս էի տուն երբեմն կանգ առնելով «կուպեցի թուքանի» լուսամուտների առաջ. մի անգամ Շահպագ ամին ասում է «Կարօնի՛ ջան իտա մաթուշքայ ընչին կաշես, մէկ իսա առջին աշէ գիտիս թէ էշշաքճի տիրացուին չպլոցուցեր սնկիր ին իդտեղ. քէլէ՛, քէլէ՛ հիմի տերտերը մեզի կաշէ, պիտի էրթամ դահվայ բերիմ». Նա բնաւ չէր սիրում նայել մաթուշքաց վրայ և չէր ուզում, որ ես էլ նայեմ, եկանք, տերտեր պապս շատ բարկացած էր Շահպագի վերայ, չիմացայ թէ ինչու: Երևի Շահպագը մի մեղք ուներ, եկանք թէ չէ, հետհետին յետ դառաւ: Բանից երևցաւ, որ այդ օրը տերտեր պապն առանց սուրճի էր մնացել առաւոտունանից, որովհետև Շահպագը մոռացած է եղել ժամանակին գնալ և բերել: Այդ օրն ես տերտեր պապիս պատմեցի թէ վարժատան մէջ ըսին ովոր քսուի Զուրաբին ու Համբարձումին, փալախայ կուտե: Նա շատ բարկացաւ, հա՛յ անիրաններ ասաց ես էլ քեզի չեմ թողնիր էրթաս, կեցիր քովս, ես քեզի ուրիշ տեղ պիտի տամ: Բանն որ վինձ սաղմոսը պրծիր իս: Ես շատ ուրախացայ, գնացի Սալվինագին պատմեցի, նա էլ ուրախ եղաւ, որ պիտի տանը մնամ, ու միասին պիտի խաղանք: Անցաւ մի քանի շաբաթ, տերտեր պապս իմ ձեռքիցս բռնած ինձ հետը տանում էր եկեղեցի ս. եօթըվերքի խորանը, ուր նորա կողքին կանգնում էի. եթէ ժամն երկարում էր, կանչում էր ժամկոչին և պատուիրում էր, որ ինձ

տուն տանի: Մի օր ժամ գնալիս իմ թնիս տակը դրեց մի փոքր հասալիկ գիրք, ասաց թե իսիկ կտակարան է, տարանք խորանն, և տերտեր պապս կտակարանը դրեց ս. Պատկերի առաջ: Երկոր անցաւ, հէնց եկեղեցուց կտակարանը չանթիս մէջ դրեց և ինձ տարաւ հոգևոր դպրոց կարդալու: *Տիրացու Մարտիրոսի վարժատնից պրծայ. կարծում էի թէ դժոխքից պրծայ. բայց մանկական առաջին խիստ տպաւորութիւններ խտացած գոյներով պիւնդ մնացել է յիշողութեանս մէջ:* Այն ժամանակ ես ութն (1857թ. - Գ.Ա.) տարեկան երեխայ էի, թոյլ վախկոտ և չափազանց ամաչկոտ, միննոյն ժամանակ ամէն ինչ սրտիս մոտ էի առնում. ինձ ծանր էին երևում դէպքերն: Երբ հոգևոր դպրոց մտայ աւելի լաւ բանի հանդիպեցայ. ինքս քիչ քիչ սկսում էի ըմբռնել յարաբերութիւններն և հասկանալ որ պէտք է ես ինքս էլ մասն ունենամ այն աշխատուժի մէջ, որը գործ էր դրում իմ դաստիարակութեան վերայ. այլևս ուշադրութիւն չէի դարձնում ուրիշ տղաների վերայ և հեռու քաշուած շատ կարդում ու գրում էի. իմ այդ առաջին ինքնորոյնութեանս քայլերն 8 - 9 տարեկան հասակիցս քաջալերութիւն էր գտնում տերտեր պապիս կողմից: Ես արդէն կտակարանը պրծել էի, նարեկ էի կարդում, որ նա ինձ իւր մոտ նստեցնում էր և առաջս դնում էր մեծ գրքեր, որոնք ես բարձր ձայնով կարդում էի նորա և ծերունի տեր Սահակի ունկնդրութեան համար»:

ИСТОРИЯ ШКОЛ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ В ВОСПОМИНАНИЯХ УЧЕНИКОВ

Айвазян Г. С.

Ключевые слова: *дьячок, псалтырь, наказание, Гюмри, избивание, церковь Сурб Аствацацин (церковь Святой Богородицы), лавка, Завет.*

В данной работе представлены мемуары видного филолога и опытного педагога-организатора Карапета Костанянца «Гюмри моего детства». Архивный материал даёт четкое и ясное представление об установленном порядке обучения в частных школах Александрополя. Автор перед читателями художественными выдумками открывает всю глубину отношений, царствующих в таких образовательных заведениях.

THE HISTORY OF ALEXANDRAPOL SCHOOLS IN THE MEMOIRS OF STUDENTS

Ayvazyan G. S.

Key words: *sexton, Psalter, punishment, Gyumri, beating, Surb Astvatsatsin Church, shop, Covenant.*

The paper presents the manuscript of the memoirs of the prominent philologist and experienced teacher-organizer Karapet Kostanyants' "Gyumri of My Childhood". Archival material gives a clear and precise idea of the established order of education in private schools in Alexandrapol. The author reveals the full depth of relations reigning in such educational institutions with artistic inventions.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. **Աղանյան Գ.-2020**, Կարապետ Կոստանյանի անտիպ հուշերը որպես Ալեքսանդրապոլի քաղաքային համայնքի ուսումնասիրության կարևոր սկզբնաղբյուր // «Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում». «Հայ ժողովրդական մշակույթ» 19-րդ գիտաժողով, Երևան, օգոստոսի 20-22: Գիտաժողովի ծրագիր և ամփոփագրեր:
2. **Այվազյան Գ.-2020**, Ալեքսանդրապոլի դպրոցների պատմությունից // ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, հ. 2(23):
3. **Բեհբուդյանց Ս. -1960**, Կարապետ Կոստանյանց (Մահվան 40-ամյակի առթիվ) // «Էջմիածին», Երևան, հատոր ԺԷ, համար Դ:
4. **ԳԱԹ՝ Ե. Չարենցի** անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Կ.Կոստանյանի ֆոնդ, վավերագիր 5:
5. **Չաղոյան Է. -2014**, Հուշագրության ժանրի գեղարվեստական հայեցակերպը ժամանակի կարգի քննության լույսի ներքո // «Կանթեդ». Գիտական հոդվածներ, Երևան, № 2-3:
6. **Հարոյան Մ.-2007**, Ալեքսանդրապոլի երաժշտական ավանդույթները Կ.Կոստանյանի «Ինչ երգեր էինք լսում մեր մանկության օրերում» հուշագրությունում // ԾՊՄԺ հանրապետական յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի: .
7. **Սուլթան-Շահ Ա.-1895**, Հայ ազգի լուսաւորիչքը // «Հիւսիսափայլ», Մոսկվա, ամսաստետրակ 10:

Ընդունվել է՝ 12. 03. 2022
Գրախոսվել է՝ 04. 04. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 25. 05. 2022

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Գևորգ ԱՅՎԱԶՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Ծիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ AyG.84@mail.ru